

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИМІР ЧИННИКІВ
ЕТНОПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ

In clause factors of an ethno-political conflict and influence the civilizations factors on an ethno-political conflict are considered.

Етнополітичні конфлікти супроводжують історію існування багатьох суспільств і держав. Актуальність дослідження чинників етнополітичного конфлікту має вирішальне значення для розуміння суті цього явища, характеру його розвитку і вироблення найефективніших механізмів впливу на конфлікт з боку держави. У сучасних державах етнічні групи політизуються та виступають з вимогами, які спрямовані на задоволення насамперед економічних та політичних інтересів. Таким чином етнічна група стає суб'єктом етнополітичного конфлікту. Наша Конституція проголосила Україну унітарною державою і окреслила не лише відповідну форму державного устрою, а й конституційно-правовий статус цілої низки суб'єктів владних відносин, в тому числі й етнічних груп, які є представниками різних культурно-цивілізаційних моделей. Актуальність запропонованої теми полягає також у нагальній необхідності вивчення цивілізаційних особливостей України задля нейтралізації наслідків ймовірного виникнення етнополітичного конфлікту та дезінтеграційних процесів. Недостатня увага до цивілізаційного фактору у процесі державотворення матиме вкрай негативні наслідки, зокрема, може спричинити відчуження населення окремих регіонів від загальнодержавних процесів. Вивчення особливостей цивілізаційних спільнот українського народу має сприяти пошукові міри диференціації у здійсненні економічної, соціальної, гуманітарної, мовної політики задля досягнення її ефективності та адекватності існуючим реаліям.

Цивілізаційна проблематика як у вітчизняній, так й іноземній науковій літературі традиційно вивчається у межах цивілізаційної теорії, основоположником якої є російський мислитель М. Я. Данилевський. Цивілізаційний підхід у політології представлений працями західних вчених М. Адамса, М. Бріл, Ф. Броделя, М Вебера, Е. Гіденса, М. Олкотт, А. Тойнбі, С. Хантінгтона, С. Шварца, О. Шпенглера, П. Штерсона, К. Ясперса, російських вчених Л. Васильова, Л. Гумільова, М. Данилевського, О. Дугіна,

Б. Єрасова, А. Малашенко, А. Панаріна, Е. Позднякова, П. Со-рокіна, В. Тішкова, українських вчених А. Кіссе, І. Кононова, С. Кримського, М. Кузьміна, Ю. Левенця, В. Лобаса, Ю. Павлен-ко, Ю. Пахомова, Т. Сенюшкіної, Л. Шкляра, С. Шудло.

Цивілізаційний підхід передбачає аналіз розвитку соціально-економічних, політичних і, що для нас дуже важливо, культурних та релігійних відносин у суспільстві. На відміну від формаційно-го підходу, котрий брав за основу об'єктивно існуючі соціально-економічні відносини, цивілізаційний підхід враховує різноманітні аспекти соціально-політичних процесів, вивчає світогляд, культу-ру, норми поведінки, мову, релігійні, етнічні, етичні та естетич-ні уявлення етнічних груп, які в свою чергу представляють куль-турно-цивілізаційні моделі. Оцінюючи рівень розробленості цивілізаційної проблематики, слід вказати на відсутність спеці-альних політичних досліджень з даної проблематики. Більшість згаданих авторів у своїх роботах вплив цивілізаційних чинників на етнополітичні конфлікти розглядають здебільшого опосеред-ковано.

Сучасні етнополітичні конфлікти та процеси в Україні розгля-даються в працях І. Варзара, О. Габриєляна, В. Євтуха, А. Зоткіна, В. Котигоренка, І. Кресіної, О. Кривицької, І. Кураса, Ю. Левенця, О. Майбороди, О. Маруховської, Л. Нагорної, П. Надолишнього, В. Полохала, Ю. Римаренка, С. Римаренка, Т. Сенюшкіної та ін. Автори фокусують свою увагу на формуванні політичної нації, політичних еліт, міжетнічних відносинах та способах попередження і врегулювання етнічних конфліктів. Але цивілізаційному чин-нику етнополітичних конфліктів приділяється недостатня увага, і тому метою даної статті є визначити місце та роль цивілізацій-ного чинника в етнополітичних конфліктах, спираючись на дос-лідження сучасних вчених та класичну цивілізаційну теорію.

Чинник — це умова, рушійна сила, причина якогось процесу, що визначає його характер або одну з основних рис¹. Згідно з мето-дологічним підходом Г. Перепелиці, застосованим у дослідженні феномена військово-політичного конфлікту, в сучасній етнопо-літичній ситуації «до чинників доцільно віднести ті передумови, дія яких призводить до формування конфлікту, але не породжує його». Між конфліктом і чинниками, що його формують, немає од-нозначного жорсткого динамічного зв'язку. Існування таких зв'яз-ків не відразу і не завжди призводить до виникнення конфлік-ту. Конфліктотворні чинники є тими загальними, глибинними,

стійкими зв'язками і тенденціями, які визначають характер конфлікту, політичні суперечності, що лежать в його основі. Вони є лише рушійною силою виникнення і розвитку цієї суперечності, тим середовищем, у якому визріває конфлікт. А виникнення конфлікту відбувається в результаті дії не чинників, а причин. Але тоді виникає питання щодо взаємозалежності причинності конфлікту і конфліктотворних чинників. Цю взаємозалежність можна визначити таким причинно-наслідковим зв'язком: конфліктотворні чинники — причина — виникнення конфлікту. Отже, конфліктотворні чинники формують причину конфлікту, яка потім його породжує².

У сучасних дослідженнях етнічних конфліктів не існує єдиної класифікації конфліктотворних чинників. Як правило, автори використовують різні підходи до класифікації. Назвемо лише деякі з них.

У книзі «США і регіональні конфлікти (80-ті) роки»³ розглядаються такі конфліктотворні чинники: внутрішньодержавні, міждержавні, зовнішні, пов'язані з втручанням третьої держави, транснаціональні, релігійні. В окрему групу тут виділені спеціальні чинники, характерні для окремих регіонів — «нафтовий», «мусульманський» і т. ін.⁴ Безумовно, кожен конфлікт має свою специфіку, фігурує за унікальних історичних, культурних, географічних умов, має власну внутрішню логіку розвитку. Крім того, кожен конфлікт може бути охарактеризований власною ієрархією ключових чинників: геополітичних, економічних, культурних, історичних, соціально-психологічних, демографічних, релігійних тощо. Проте, порівняльний аналіз етнічних конфліктів у різних країнах світу свідчить, що розвиток конфліктної ситуації відбувається за певними закономірностями, що безпосередньо залежать від впливу ключових чинників.

Хоча цивілізаційні розбіжності завжди існували у світі, все ж цивілізаційному чиннику ніколи не відводили вирішального значення, тому що культурні, релігійні, та цивілізаційні чинники не грали вирішальної ролі як у світовій політичній думці, так і в політичних процесах та явищах. Аналізуючи конфлікти, дослідники використовували раціоналістичні підходи. Європейські вчені вказують на причини етнополітичних конфліктів. Так, Дж. Ст. Міль писав що конфлікти існуватимуть, доки «кордони держав загалом і в цілому не співпадатимуть з національним кордонами». Дж. Ротшильд попереджав «про зростаючий тиск політизованих

етнічних домагань з їхніми можливими легітимаційними і делегітимаційними наслідками для будь-якого суспільства чи політичного режиму», які можуть привести до конфлікту. Т. Гарр вважав, що високополітизовані меншини, які воюють за розширення своїх прав, є причиною конфліктів. А. П. Брасс припускав, що етнічність і націоналізм, міжетнічні й сепаратистські рухи стали головною силою, яка формує сучасний світ, структуру і стабільність сучасних держав⁵. На думку авторів видання «Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії», причиною етнічних конфліктів є «нерозв'язання або несправедливе розв'язання національного питання у соціальній, економічній, культурній, мовній, релігійній, правовій або іншій сферах, від яких залежить збереження ідентичності етнічних груп та їхній подальший всебічний розвиток»⁶. Дослідниця М. Пірен вважає, що «мотивом, який сприяє конфліктові, може бути страх втрати національної самобутності, асиміляція меншого етносу в межах чисельнішого»⁷. Дж. Ротшильд писав, що «політичні причини виникнення конфліктів, подібно до соціально-економічних причин, проявляються тоді й там, коли і де виникає, з одного боку, структурна нерівність між групами та регіонами, а з другого — відчувається невідповідність між обіцяною рівністю і фактичним результатом»⁸.

Взагалі існує декілька теорій пояснення причин етнічних конфліктів. Згідно з А. Праззаускасом, етнічні конфлікти виникають унаслідок таких форм нерівності, які, з погляду етнічних еліт, безпосередньо ущемлюють права й інтереси всього етносу або його територіальної групи: зниження групового статусу; перспектива асиміляції; ерозія етнічного ареалу (споконвічної землі) унаслідок припливу мігрантів; брак реального самоврядування; руйнування культурної цілісності». При цьому, як підкресле Т. О. Сеньюшкіна, конкретна причина або набір причин, що викликали етнічний конфлікт, можуть бути різними у кожному конкретному випадку. Головне полягає у тому, що ситуація розцінюється авторитетними етнічними елітами як несправедлива або загрозна для існування етносу. Глибший аналіз показує, що найважливіша причина етнічних конфліктів — це зіткнення інтересів через розподіл тих або інших матеріальних чи духовних цінностей, якими можуть бути наступні: а) територія, земля, надра, природні багатства; б) види діяльності, джерела доходу; в) влада, престиж, авторитет; г) психологічна безпека; д) можливості задоволення

матеріальних і духовних потреб окремих груп, включаючи малі групи та індивідів⁹.

А. І. Кіссе висловлює точку зору про те, що «сьогодні ряд дослідників стверджують, що саме глобалізація провокує етнічні конфлікти та прояви націоналізму, оскільки спонукає до культурної гомогенізації етнічні, релігійні, племенні групи, які стають на захист своєї самобутності». Він вважає, що найбільш песимістично оцінюють вплив глобалізації на майбутнє прихильники теорії «зіткнення цивілізацій», яка була запропонована Б. Левісом і популяризована С. Хантінгтоном. Послідовники цієї теорії вважають етнічні конфлікти проявом культурних розривів, що утворюються між різними суспільствами. Тому етнополітичні конфлікти можуть виникати внаслідок глобалізації і модернізації, коли окремі групи населення виявляються краще пристосованими до нових умов, що викликає заздрість і ненависть з боку невдах¹⁰.

У статті С. Хантінгтона «Зіткнення цивілізацій?» робиться припущення, що на зміну ідеологічним та іншим формам конфліктів прийде конфлікт між цивілізаціями, в тому числі меж етнічними групами, що належать до різних культурно-цивілізаційних моделей, як основна форма глобального конфлікту, і таким чином створюється міф про цивілізаційний конфлікт. Американський політолог вважає, що, хоча нація-держава залишиться основною дійовою силою в міжнародних відносинах, найбільш помітні конфлікти точитимуться між націями та групами, що належать до різних цивілізацій. Згідно зі створеною у 1993 році теорією «Зіткнення цивілізацій» С. Хантінгтон стверджує, що до цивілізаційного конфлікту призводять наступні чинники. Перший — це відмінності між цивілізаціями, які є більш суттєвими, ніж відмінності між політичними ідеологіями і режимами, які не зникнуть у найближчому майбутньому. Другий — це посилення взаємодії між народами, внаслідок чого світ стає дедалі тіснішим, що призводить до кращого розуміння відмінностей між цивілізаціями. Тобто така взаємодія зміцнює цивілізаційну самосвідомість, що, в свою чергу, загострює давню ворожість і розбіжності. До третього чинника належать процеси економічної модернізації та соціальних змін, які розмивають традиційну ідентифікацію людей з місцем проживання, одночасно зменшується роль нації-держави як джерела ідентифікації, на місце якої приходять релігія. Четвертий — це зростання цивілізаційної самосвідомості, що сприяє роздвоєнню ролі Заходу, який, з одного боку, перебуває в zenіті свого розквіту,

а з іншого — в незахідних цивілізаціях відбувається повернення до своїх коренів. П'ятий чинник: культурні особливості й відмінності, на противагу економічним і політичним, слабо піддаються змінам, тому їх складніше подолати або знайти компроміс. Шостий чинник: посилення економічного регіоналізму, який сприяє зміцненню усвідомлення приналежності до певної цивілізації¹¹.

Г. Перепелиця виділяє такі чинники конфліктів: історичні, економічні, соціальні, політичні і духовні. При цьому автор підкреслює, що конфлікт «не виникає під впливом якогось одного чинника, а є наслідком дії складного комплексу багатоманітних і різнорідних чинників, хоча при цьому кожний з них справляє свій своєрідний вплив». До історичних чинників, які характеризуються постійною дією і принциповою неусувністю, автор відносить минуле взаємостосунків соціальних груп, верств, народів, включаючи війни, набіги, воєнне поневолення, військово-політичне панування і гноблення. До економічних чинників зараховуються ті, що формують відмінності в доступі до матеріальних благ і багатств, обумовлюють їхній дефіцит. Серед соціальних чинників найістотнішими Г. Перепелиця вважає соціально-класові, які визначаються відмінністю соціальних верств (класів) у системі суспільного виробництва, розподілу і споживання, а також різним становищем у системі соціальних відносин. Духовні чинники поділяються автором на три підгрупи за їхнім походженням і можливістю нейтралізації: ідеологічні, релігійні, культурні. В особливу категорію виділяються чинники етнонаціональні, породжувані етнополітичною ситуацією. Як такі можуть виступати відмінності між етнічними і державними кордонами; відмінності в державному і правовому статусах народів й етнічних груп; різне співвідношення чисельності контактуючих етнічних груп, що живуть на одній території, і нерівноправні відносини між ними¹².

В. Котигоренко припускає, що «етноконфліктні ситуації зазвичай виникають внаслідок не тільки економічних, а й різних політичних, культурно-ідеологічних причин, тісно переплетених між собою. Ця констатація не означає відмови від визнання того, що саме чинники соціально-економічного характеру чи не найчастіше спричиняють напругу в міжетнічних взаєминах. Надто, коли етногрупи є носіями різних економічних інтересів або належать до соціальних страт, що перебувають на протилежних майнових полюсах. Однак сила і вектори соціально-економічних впливів на виникнення і розвиток етноконфліктних ситуацій у багатьох

випадках залежить від політичних дій». До конфлікту можуть привести дії його суб'єктів стосовно не тільки соціально-економічних, а й суто політичних питань. Серед останніх — статус групи в політичній ієрархії, її участь у владі, рівність конституційних прав і т. п. До конфліктогенеруючих чинників належить також недостатня відкритість політичної еліти для входження до її кола представників різних етнічних спільнот¹³.

Ще до створення на початку 90-х років С. Хантінгтоном теорії «зіткнення цивілізацій» у 1977 році американські вчені дійшли висновку, що етнічні відмінності є єдиним найважливішим джерелом великомасштабного конфлікту всередині держав, а також часто відіграють провідну роль у війнах між державами. Таким чином сама ідея щодо впливу цивілізаційних чинників та відмінностей на етнополітичні конфлікти була популяризована саме американським вченим. Загалом конфлікт цивілізацій, згідно з теорією запропонованою Хантінгтоном, розгортається на двох рівнях: мікро і макро. На мікрорівні боротьбу за землю і владу, тобто за ресурси ведуть етнічні групи, які ідентифікують себе з різними цивілізаціями та проживають вздовж ліній розламу між цивілізаціями, до яких вони себе відносять. А на макрорівні країни-держави, які належать до різних культурно-цивілізаційних таборів та ще й конкурують за вплив у військовій, економічній, політичній сферах, за контроль над міжнародними організаціями й третіми країнами, намагаючись нав'язати власні політичні та релігійні цінності. С. Хантінгтон відзначає, що таке протистояння між цивілізаціями може набувати різних форм — від економічної конкуренції до етнічних конфліктів й «етнічних чисток», які особливо часто зустрічаються на кордонах ісламського світу. Аналогічну точку зору обстоює і Р. Каплан¹⁴.

Українська дослідниця О. Кривицька, припускає, що «етнічний фактор не лише не втратить своєї ролі в суспільному житті народів, а навпаки, перетворившись на засіб політичної боротьби, посилить своє значення»¹⁵. На нашу думку цивілізаційний фактор під впливом теорії, запропонованої С. Хантінгтоном, перетворився на засіб політичної боротьби, чим і посилив своє значення та актуальність в сучасному світі.

Деякі вчені не згодні з тим, що між глобалізацією та етнічними конфліктами існує прямий зв'язок. Наприклад, Дж. Боуен описує первинну й незмінну природу етнічних конфліктів як «міф» і спростовує три основних припущення, на підставі яких робляться

прогнози про розквіт етнічних конфліктів у майбутньому, а саме: 1) етнічна ідентичність є споконвічною і незмінною; 2) ці ідентичності примушують людей переслідувати і вбивати один одного; 3) етнічне розмаїття неминуче веде до насильства.

Що ж до першого твердження, то дослідник навпаки вважає, що етнічність є продуктом сучасності. Хоча люди завжди мали ідентичності, породжені релігією, місцем народження, мовою, проте вони почали вважати себе членами великих етнічних груп, протилежних іншим, лише в сучасний період колоніалізму і будівництва держав. На думку Дж. Боуена, конфлікти є наслідком тривалих приготувань, цькування і погроз з боку лідерів, які контролюють армію. Саме страх і ненависть, сформовані зверху, а не етнічні відмінності змушують людей вдаватися до насильства. Населення може відчувати страх чи обурення щодо іноетнічної групи з різноманітних причин, особливо тоді, коли соціально-економічні зміни здійснюються на користь певної групи. Але навіть тоді така конкуренція та почуття образи на низовому рівні, як правило, не призводять до міжгрупових сутичок без відповідного сигналу зверху. Прикладами цього можуть бути Руанда і Балкани. Відомий дослідник-балканіст М. Глений вказував на той факт, що в основі недавніх кривавих зіткнень на території колишньої Югославії були не етнічні чи релігійні відмінності, а сучасні спроби об'єднати людей навколо націоналістичних ідей. Етнічність стає націоналізмом, коли включає прагнення отримати монополію на землю, ресурси, владу. Націоналізм є штучним і часто маніпулятивним набором ідей. Саме колоніальним минулим пояснюються криваві конфлікти в африканських країнах та Шрі-Ланці. Припущення Дж. Боуена, що етнічне розмаїття неминуче веде до насильства, виявляється необґрунтованим з огляду на існування цілої низки держав з етнічним розмаїттям (Індонезія, Малайзія, Пакистан), які, хоча і не без внутрішніх конфліктів і політичних репресій, але обійшлися без масштабного насильства. Водночас держави з порівняно незначними відмінностями у культурі й мові населення (Югославія, Сомалі, Руанда) пережили найкривавіші етнічні конфлікти. Отже, наявність різних етнічних груп не є обов'язковою чи достатньою умовою для виникнення насильства, тільки відносини між цими групами є головним джерелом конфліктів. Зруйнувавши міф про етнічний конфлікт, Дж. Боуен стверджує, що насправді він є результатом свідомого політичного вибору. Негативні стереотипи, страх перед однією із груп, «вбивати, щоб

самому не бути вбитим» — це результати діяльності лідерів. Якщо ж відмовитися від даної точки зору і погодитися з тим, що такі конфлікти є природним наслідком відхилень у людській поведінці в окремих регіонах світу, то це призводить до помилкового уявлення про етнічний конфлікт. Такий підхід дає змогу припускати, що насильство властиве певному народу чи окремому регіону, а не є результатом продуманих політичних кроків. Ним можна виправдати тривалу бездіяльність США і міжнародного співтовариства під час розгортання війни на Балканах. А про учасників етнічного конфлікту можна говорити як про менш раціональні та цивілізовані істоти, ніж «ми», що допомагає спокійно спостерігати за їхніми стражданнями. У зв'язку з цим Я. Садовскі на основі власного аналізу стверджує, що: 1) етнічні конфлікти були нормою в усьому світі після 1945 року, тобто вони не є чимось новим і не пов'язані з глобалізацією; 2) етнічні конфлікти не виростають з племінних чи інших первинних ідентичностей, а є результатом колоніальної політики чи інших сучасних подій; 3) етнічні конфлікти мають кількість жертв не більшу, ніж інші війни, незалежно від того, чи йдеться про кількість загиблого мирного населення або про частоту геноцидів; 4) глобалізація знижує ймовірність етнічних конфліктів, оскільки підтримує демократичні цінності¹⁶.

Отже, проведений нами аналізу свідчить, що більшість дослідників вважають, що ключовими чинниками етнополітичних конфліктів є політичні та економічні. Цивілізаційний чинник, як і інші чинники конфліктів, відіграють незначну роль і не є вирішальними. Більше того, вина перетворюються на засіб політичної боротьби політичних еліт за ресурси влади, хоча на думку американських дослідників, а саме С. Хантінгтона цивілізаційні розбіжності призводять до конфліктів. Французька дослідниця М. Гравітц¹⁷ пише, що політична наука вивчає те, як люди використовують інститути, регулюючи їхнє спільне життя, та ідеї, які являються рушійною силою людства, байдуже, чи створені ці ідеї самими людьми або ж отримані від попередніх поколінь. Можна вважати, що у політичній науці переплітаються люди, інститути й (що найважливіше, на нашу думку) ідеї та теорії. Саме ідеї, створені теорії та міфи використовуються людьми й інститутами для досягнення своїх цілей. Проведений аналіз дає змогу зробити наступні висновки:

1. В основі етнополітичного конфлікту лежить боротьба за економічні та політичні ресурси влади.

2. Існуючі цивілізаційні розбіжності та цивілізаційний чинник не завжди призводять до етнополітичних конфліктів; частіше за все вони використовуються як інструмент для розв'язання таких конфліктів.

3. На нашу думку, цивілізаційний складник справді існує і завдяки створеному міфу про конфлікт цивілізацій використовується політичними лідерами та політичними силами задля прикриття справжніх причин та цілей в політичній боротьбі.

4. Теорія «зіткнення цивілізацій» є штучно створеною та маніпулятивним набором ідей.

¹ Івченко А.О. Тлумачний словник української мови / Худож. оформлювач С.А. Пяткова. — Харків: Фоліо, 2001. — 540 с.

² Мокляк Н. Н., Перепелица Г. Н., Фареник С.А. Фенмен военно-политического конфликта в современной этнополитической ситуации. — К.: Институт национальных отношений и политологии НАН Украины, 1995. — С. 27–28.

³ США и региональные конфликты (80-е) годы / В.А. Кременюк, А. В. Фролов, А. Ю. Шумихин и др.; Отв. Ред. В.А. Кременюк; АН СССР, Ин-т США и Канады — М.: Наука, 1990. — С. 57–59.

⁴ Сенишкіна Т.О. Попередження та врегулювання етнічних конфліктів: державно-управлінський вимір (проблеми теорії, методології, практики): Монографія. — Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2005. — С. 43.

⁵ Кіссе А.І. Етнічний конфлікт: теорія і практика управління. Політологічний аналіз: Монографія. — К.: Логос, 2006. — С. 3–5.

⁶ Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / Відп. редактори Ю.І. Римаренко, І.Ф. Курас. — К., 1993. — С. 438.

⁷ Пірен М.І. Етнополітичні процеси в сучасній Україні: Навч. посібник. — К.: Вид-во УАДУ, 1999. — С. 188.

⁸ Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. — К.: Світогляд, 2004. — С. 304.

⁹ Сенишкіна Т.О. Попередження та врегулювання етнічних конфліктів: державно-управлінський вимір (проблеми теорії, методології, практики): Монографія. — Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2005. — С. 40.

¹⁰ Кіссе А.І. Етнічний конфлікт: теорія і практика управління. Політологічний аналіз: Монографія. — К.: Логос, 2006. — С. 3–4.

¹¹ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис, 1994. — № 1. — С. 33–48.

¹² Мокляк Н. Н., Перепелица Г. Н., Фареник С.А. Фенмен военно-политического конфликта в современной этнополитической ситуации. — К.: Институт национальных отношений и политологии НАН Украины, 1995. — С. 29–32.

¹³ Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. — К.: Світогляд, 2004. — С. 303–304.

¹⁴ Кіссе А.І. Етнічний конфлікт: теорія і практика управління. Політологічний аналіз: Монографія. — К.: Логос, 2006. — С. 5.

¹⁵ Кривицька О. «Етнічний антагонізм» лікується толерантністю // Віче. — 2001. — № 88. — С. 47.

¹⁶ Цит по Кіссе А.І. Етнічний конфлікт: теорія і практика управління. Політологічний аналіз: Монографія. — К.: Логос, 2006. — С. 7.

¹⁷ Пенто Р., Гравитц М. Методы социальных наук. — М.: Наука, 1972. — С. 190.